

ÇALIŞMA HAYATININ DÖNÜŞÜMÜ ÜZERİNE

M. Çağlar ÖZDEMİR

Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, cozdemir@sakarya.edu.tr ORCID: 0000-0002-3593-5864

Özet

Pandemi süreci, üretim yöntemleri ve çalışma ilişkilerinde öteden beri konuştuğumuz ve yabancı olmadığımız esnek yaklaşımları yeniden gündeme getirdi. Ancak bu kez, söz konusu yaklaşımlara şüpheyile bakan ve uzak duranların çoğu kendini sistemin içinde buldu. Eski bir tartışma alanı olmasına rağmen gündeme hızlı ve yoğun girişi nedeniyle “otomasyon” yeniden popüler olmayı başardı ve giderek tartışma alanını genişletiyor. Bu çalışma, işgücü piyasasında meydana gelen değişimi geçmişten edinilen tecrübelerle geleceğe taşımayı amaçlayan bir amaçla kaleme alınmıştır. Çalışma bilimsel içerikli bir düşünce yazısıdır. Kavrayışsal ve çıkarımsal bir yaklaşım izlenerek mevcut durumun evrilme potansiyelleri üzerine tartışılmıştır. Sonuçta, çalışma hayatındaki değişimin çalışanlar lehine dönüşmesinin, mevcut kapitalist düzende geleneksel söylemlerin dışında üretim ve tüketim süreçlerinde meydana gelebilecek köklü paradigma değişiklikleri ile mümkün olunabileceği ifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Pandemi, Çalışma İlişkileri, Otomasyon, İşgücü Piyasaları, Dijital Dönüşüm

ON TRANSFORMATION OF WORKING LIFE

Abstract

Pandemic process brought it up again the flexibility approaches that we have been talking about and that we are not strangers to in production methods and working relationships. However, this time, many of those sceptical and distant from these approaches found themselves inside the system. Despite being an old controversy, “automation” was able to become popular again due to its rapid and intensive introduction to the agenda. And it expands the field of discussion. This study was written with the aim of carrying the change in the labour market to the future with the experiences gained from the past. This study is scientific thought writing. Following a cognitive inferential approach, the evolution potentials of the current situation were discussed. As a result, it has been concluded that the transformation of the change in the working life in favour of the employees can be possible with radical paradigm changes to the production and consumption process in the current capitalist order, apart from traditional discourses.

Key Words: Pandemic, Labour Relations, Automation, Labour Markets, Digital Transformation

GİRİŞ

Üretim sürecinde teknolojinin ve otomasyonun kullanılmaya başlanması kapitalizmin ilk dönemine kadar uzanır. Makineleşme sürecinin etkileri gündeme yeni düşmüş değildir. Modern dünyanın en temel tartışma konusu olarak ekonomik, sosyolojik, psikolojik ve hukuki düzeyde çok boyutlu bir gündemi uzunca süredir meşgul etmektedir. Dönüşüm her zaman sıkıntılı bir süreçtir. Toplumun dönüşümü, hem ağır hem de tahripkârdır. Ancak ivme bir kez başladığında artık onu durdurmak zorlaşır. Evrim kendini yeniden var ederek yavaş (zaman zaman da hızlanarak) ama istikrarlı biçimde hareket etmeye devam eder. Teknoloji hayatımızda baştan beri neler değiştirdi? Bugünkü hayatı eleştirirken acaba biz, daha önce direnç gösterdiğimiz değişimin bu gün alışıl gelmiş tezahürlerini mi savunuyoruz? Gelecekte değişim ne düzeyde olacak ve hayatımızı nasıl etkileyecek? Çalışmada bu sorulara cevap aranmaktadır.

Çalışma, özellikle lisansüstü öğrenciler gibi işgücü piyasası araştırmalarına yeni girmiş öğrencilere hızlı bir farkındalık oluşturmak için olabildiğince sade bir dille yazılmıştır. Elbette bu tercih akademik “retorik”ten uzaklaştığımız anlamına gelmez. Geniş bir alanı eksiksiz anlatmak kolay değildir. Ancak işgücü piyasasının gelişimi ile ilgili genel bir kaniya ulaştığımızda hem mevcut durumu kavrayışımızın hem de geleceğe ilişkin çeşitli düzeylerde yorumlar yapabilmemizin mümkün olduğu kanaatindeyiz. Metin içinde aktardığımız düşünceleri olabildiğince net kavram ve ifadelerle yazmaya çalıştık. Yine de kaçınılmaz olarak bazı yerlerde alan ile ilgili ön okuma yapanların daha iyi kavrayacağı söylemler bulunmaktadır. Çalışma üç ana başlık üzerine yapılandırılmıştır. Bunlar kısaca; geçmiş, mevcut durum ve gelecek beklentileri olarak sınıflandırılabilir.

1. Başlangıç, Tepki ve Uyum

Başlangıcın kısa hikâyesi; Sanayi devriminin ilk dönemlerinde, geleneksel üretim tarzının yüzlerce yıllık alışkanlığı insanları değişim konusunda fazlasıyla tedirgin ediyordu (Weightman, 2007). 1800’lerin başından itibaren makinelerin üretim süreçlerine girmesiyle “insanın değeri ve etkinliği” teması yeni bir bakış açısıyla tartışılmaya başlandı (Rosen, 2020). Üretim süreçlerinde makinelerin kullanılması, emek gücüne ihtiyacı azaltacağı gerekçesiyle başta tepkilere neden olsa da artan kapasite nedeniyle daha fazla insanın işgücüne katılmasına vesile oldu. Ancak bu kez de çalışma öylesine farklı bir şekil aldı ki artık insan makinelerle birlikte üretim faktörü olarak metalaşmaya başladı (Brodell, 2017).

Elbette bu süreçte çalışma, giderek şiddetlenen şekilde insanların hayatında vazgeçilmez bir yere sahip oldu (Budd, 2016). Üretmek için harcanan emeğin kullanımı her gün artarken daha fazla işgücü talebini karşılamak için çocuk, kadın demeden bütün insanlar kendini işgücü piyasası içinde buldu. Üstelik gelenek ve kültürden gelen alışkanlıklar dönüşerek giderek kötüleşen çalışma koşulları anlamlı ve katlanılabılır bir hale geliyordu (Thompson, 2016).

Kapitalizmin kuruluşunda etkin olan fizyokratik duruş, yerini teknokratik duruşa bırakmaya başlayınca hayatın daha materyalist bir süreç olduğu kanısı iyice yerleşti (Teknokrosi gelişiminin sosyal hayat ve ekonomi üzerine etkilerine yönelik çok iyi bir tarihi perspektif içeren çalışma için bkz. Armytage, 2007). Bu durum üretim ve tüketim ilişkilerinde daha “kapitalist rasyonel” bir tavrı öne çıkardı. Rasyonel insan tespiti gerçek midir yoksa bir kurgu mu? tartışması şöyle dursun mantıklı olarak bakılınca evrilen kapitalizm içinde gözümüzün önündeki “insana” pek uymadığı açıkça ortadır (Foster, 2005). Ancak neo-klasik iktisadın temel mantığı “rasyonel insan” üzerine kurulu olduğundan kapitalist üretim sürecinin devamı için insanı istenilen yönde değiştirmek zorunlu olmuştur. Bu dönüştürmede “insan haklarının” kapitalist çerçevesinin çizilmesi önemlidir. Gerçekte Thomas Pain’in yaptığı da budur (Pain, 2018). Ayrıca insanı (elbette emek gücünü) motive etmenin başka yolları da aranmaya başlandı. Din bunlar arasında en güçlü araç olarak hızla ve yeniden devreye sokuldu. Bu çabanın en somut göstergelerinden biri J. Bunyan’ın ‘Hac Yolunda’sıdır (1678). Hayatın çalışma yolunda harcanması ve üretim (gelişme/kalkınma/dünyayı inşa etme her ne denirse densin) peşinde koşularak sonlandırılması kutsandı (Bunyan, 2016). 1600’lerin sonlarında gençlerinin hayranlıkla okuduğu kutsal yolculukları/maceraları da içeren bu yüzden “kitapların kitabı” olarak anılan Hac Yolunda (Pilgrim’s Progress) kitabı kapitalist üretim tarzının oluşturduğu tahribatı katlanır kılmada önemli roller üstleniyordu (Leavis, 1975). Thompson’ın İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu kitabında bu tahammülün sınırlarını zorlayan trajik bir sahne aktarılıyor. *Bir süre önce karşılaştığı, kolları yünle dolu olduğu halde ayakta uyurken bulunan ve uyandırılmak için dövülen bir çocuğun öyküsüdür bu: O gün on yedi saat çalışmıştır; babası tarafından eve taşınır; yemeğini yiyemez ertesi sabah saat 4’te uyanır; geç kalmaktan korktuğu için kardeşlerine fabrikanın ışıklarının yanıp yanmadığını sorar ve sonra da ölür (Dokuz yaşındaki kendinden küçük kardeşi daha önce ölmüştür: babaları, bir Pazar okulu öğretmeni olan “aklı başında ve çalışkan” bir adamdır (Thomson, 2015: 425 Çev: Uygur Kocabaşoğlu). Anlaşılan, o dönemin akli başındalığı bu şekilde algılanıyordu! Çocuk, kadın, yaşlı demeden topyekûn seferberlik. Kapitalizm insanları buna*

nasıl ikna etti? Ya da daha iyi bir soruyla buna nasıl mecbur etti?

Dinin insan ve toplum üzerindeki etkisi hemen her dönem kuvvetli olmuştur. Hem toplumun düzenini sağlama hem de yeni bir düzeni destekleme aracı olarak kullanıldığında dini yaklaşımlar etkili araçlardır. Protestan akımın parçası olan Kalvenizm de Hristiyanlık içinde bu minvalde oluşturulmuş etkili bir mezheptir. Odağında çalışkanlık ve dürüstlük bulunduğu gibi, tembelliği lanetleyen duruşu ile kapitalizmin kuruluşunda önemli rol oynamıştır (Emek hareketi, endüstri ilişkileri ve kapitalizm tartışmalarında Kalvenizm iyi bilinen konular arasındadır. Özellikle püriten ahlak çerçevesinde oluşan öğretilerde, ödül ve cezanın bu dünyada kişinin çalışması karşılığı verileceği inancı hem presbiteryenlik hem de kongregasyonalizm (cemaatçilik) gibi alt kalvenist yaklaşımlarda da görülür) (Daniel, 2019).

Elbette hızlı bir hipnoz ve topyekûn kabulden de bahsetmiyoruz. Kayda değer direnişler ve protestolar da olmuştur. Makine kırma hareketi olarak bilinen Ludist hareket bunun somut göstergesidir. Ancak hatırlatmak isteriz ki, Ludist hareketlerin başlangıcında, işçilerin makine karşıtlığı kadar yeni dünya düzeninde güç sahibi olmak isteyen sendikaların da etkisi vardır (Bailey, 1998). Yine de tüm yapının eleştirilmesi ve yeni hayat düzenininin tahribatlarından kurtulma çabasının güvenli bir limana sığınma ihtiyacından doğduğunu söyleyebiliriz. Sosyalist doktrin üzerine sürdürülen çabalar da bu ihtiyacın sonucudur. Das Kapital, Komünist Manifesto ve Tüze Felsefesi (Felsefi Propedeutik) hem sürecin eleştirisini hem de yeni sistem önerilerini içermektedir. Elbette o dönemdeki sefaletin felsefesini farklı hiç de Marks gibi algılamayan Proudhon gibi düşünürlerin görüşlerinden de haberdarız (Proudhon, 2012).

Kitlesel hareketlerin endüstri ilişkileri bağlamında hız kazanması, birinci ve ikinci sosyalist enternasyoneller, Fabian cemiyeti, Birleşmiş Milletler'in kurgusu, savaşlar ve yeni düzen. Tüm süreç zaman zaman önemli tıkanmalarla karşılaşsa da giderek daha kabullenilir bir hal alıyordu. Birinci Dünya Savaşı sonrası oluşturulan Uluslararası Çalışma Örgütü-ILO (ilk kurgu 1909- kurumsal kabul 1919 Versay), küresel tedbirlerin ve politikaların olabileceği umudunu verdi. Ancak 1929'a gelindiğinde savaşın da etkisi ile dünya ekonomisi toparlanmada başarısız oldu ve büyük bir durgunluk oluştu. Keynesyen politikaların can simidi olarak kullanılması bu sürece dayanır. Keynes, görüşlerini hem klasiklerden hem de Marksistlerden beslemektedir. Bir İngiliz Kapitalist olarak Ricardo'nun görüşleri ile Marks'ın görüşlerini yumuşatarak Kapitalizme uyarlama rehberi oluşturdu. Bazıları Keynes söylemlerinin ulusal mı uluslararası

düzeyde mi olduğu yönündeki tartışmalarına devam ede dursun Keynes, tedbirlerin (veya müdahalelerin) uluslararası çapta olduğunda istenen etkiyi oluşturabileceğini öngörmüştü (Keynes, 2015). İngiltere maliyesinde aldığı tedbirler bir yana, ABD'nin küresel etkisini artırmasını sağlayan Bretton Woods sürecinin kurulmasındaki çabası bu duruşuna dayanır (Steil, 2013). Bu arada üretimde kullanılan makinelerin türü ve yetenekleri de artmaya devam etmekteydi. Ekonomik bunalım, işsizliği gayri iradi bir hale getirince insanlar teknolojiyle veya hayat tarzlarını değiştiren üretim süreçleriyle uğraşmayı bırakıp kendi dertlerine düştüler. Açlık, sefalet ve savaşlar.

Geçmişteki olayları bütünlük içinde değerlendirdiğimizde, insanlığın karşılaştığı zorlukların, hep belirli bir sisteme veya yapıya hizmet ettiği görülebilir. Kapitalizm, zaman içinde evrilsen de çeşitli müdahalelerle varlığını hep sürdürdü (en azından şu ana kadar). Hem kapitalizmin ortadan kalkmasına yol açacak nedenleri hem de mutlak üstünlüğünü savunan tam zıt görüşleri birçok yazardan alıntılarla aktarabiliriz. Ancak bir şeyin nasıl sonlanacağını mantıklı olarak ifade eden birinin aynı zamanda onu yaşatacak formülü de bilerek veya bilmeyerek üretebileceği farkındalığını oluşturmak için her iki görüşü de Schumpeter'den aktarmak istiyoruz. Bilindiği üzere Schumpeter, *Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi* isimli ünlü eserinde, sosyalizmin nihayetinde kapitalizme üstün geleceğini savunmuştu. Kapitalizmin neden sürdürülemez olduğunu kapitalist uygarlığın yıkılan duvarları teşbihinde yedi başlık altında toplamıştı: (1) kapitalist uygarlığı yok edecek rasyonalizm artışı, (2) girişimciliğin işlevlerinin kaybolması, (3) kapitalizmin koruyucu tabakalarının yok olması, (4) özel mülkiyetin içinin boşaltılması (5) sözleşme özgürlüğünün ortadan kalkması, (6) eski aile duygusunun yok olması, (7) entelektüellerin kapitalizm düşmanlığını teşvik etmesi (Schumpeter, 2021). Ancak dikkatle gözlemlendiğinde kapitalizmin varlığını korumak için bu başlıklar çerçevesinde önemli tedbirler alındığını görmekteyiz. Anlaşılan rasyonel yıkım parametreleri kurtuluş parametreleri olarak da kullanılabilir.

Neticede baştan kurguladığı yapıyı geliştirerek, kimi zaman revize veya restore ederek bir şekilde hep ayakta kalmayı başaran kapitalizm, emeğin yaşam hakkının genişletilmesi ve üretimin artmasıyla ucuzlayan mallara ulaşımının kolaylaşması ile en büyük eleştirisini de boşa çıkarmayı başarmıştır. Sömürü söylemleri, insanlar istediklerini satın alabildikleri sürece daha geri plana atılmaya başlandı. Artık bir işçinin de arabası, evi, televizyonu, buzdolabı ve günümüzde cep telefonu, bilgisayar ve güzel kıyafetleri olabiliyordu. O zaman uzun süreler ve zor koşullarda çalışmak gerekli ve doğru bir şey olarak kabul edilebilirdi. Üstelik ücretler halen az olmasına rağmen “dünyanın en önemli

icatlarından biri olan” kredi kartları bu eksikliği görece azaltabiliyordu. En azından “sıkıntıları” erteleyebiliyordu.

Giderek etkisini ve yaygınlığını artıran teknoloji doğal olarak daha fazla üretim imkânı sağladı. Üretim artışı, fiyatların düşmesine ve tüketimin artmasına neden oldu. Tüketen toplum kendini iyi hissetti ve daha fazla tüketmek için çalışmaya, hatta daha fazla çalışmaya razı oldu. Başta tepki gören yeni iktisadi düzene uyum hızla gerçekleşti. Elbette bunun iki yüz yıla yakın bir süre aldığını unutmamak gerekir. Üstelik bir de dünya bunu “tamamlansa da tamamlanmasa” da modernite olarak kabul etti (Habermas’ın *modernite: tamamlanmamış proje* tanımına atfen kurulan bu cümlelerin detayları için bkz. D’Entreves ve Benhabib, 1996).

Tüm bu bileşenler kapitalizmin bize iç içe geçmiş dolaylı bir yönetim sistemi olduğunu gösteriyor. Tüm aktörleriyle işleyen ve çıkar gruplarını güçlerine göre diğerine tercih eden idari bir sistem kurgusu (Scott, 2011).

2. Günümüz, Alışkanlıklar ve Beklentiler

1990’lara gelindiğinde alışkanlıklar, örf ve adetler, beklentiler neredeyse tamamen değişmiş, hatta benzeşmişti. Aile kavramı dışsallaşmış, birbirini koruyup seven insanlardan birbirini tanıyan insanlara dönüşmeye başlamıştı (Aldous, 1996). Eğitim, daha iyi bir yaşam için beklentiler içerse de ekseriyetle bir sosyal ilişki ortamı olarak kullanılıyordu (Hiner, 1990). Özellikle gelişmekte olan ülkelerde (ki bu dünyadaki ülkelerin dörtte üçünden fazlasını ifade eder) insanlar ne eğitimi aldığına bakmadan sadece okullarda bulunmanın hazzını yaşıyorlardı. Piyasa ihtiyaçlarına karşılık vermek isteyen etkin eğitim kurumları, müfredatlarını sürekli düzenleseler de, ne piyasanın hızına yetişmek mümkündü ne de yaptıklarını öğrencilerin anlaması (Glewwe, 2002).

Son bir kaç yıla kadar insanlar hayatlarından şikâyet etseler de yine de alışık olduğu düzen çerçevesinde mücadelesine devam ediyordu. Sorunlar daha çok maddi düzeye indirgenmiş, parası olan her sorununu rahatlıkla halledebileceğine emindi. Üstelik parası olan daha iyi ve kaliteli yaşamak için her şeye sahip olabilirdi. Bir insan, dolgun bir ücret/maaş, güzel bir ev, lüks bir araba, otantik tatiller, gösterişe imkân veren kıyafet ve aksesuarlara sahip olmaktan başka ne isteyebilirdi?

Bir şekilde ve büyülenmiş halde ama narsist bir tavırla “hiççiliğe” doğru giderken beklenmeyen bir şey oldu. Bir virüs hızlı şekilde dünyaya yayıldı ve

insanlar kendilerini korumak için (hükümetlerin tehditkâr telkinleriyle) eve kapandı. Elbette bu durum dünyanın gidişatından haberi olmayan milyarlarca insan için beklenmedik bir durumdu. Yoksa 2010'dan beri sürekli bir değişim söylemi gündemdeydi, hatta bir virüs yayılmasının muhtemel sonuçları hakkında onlarca yazı yazılmış, konferanslar verilmiş ve filmler yapılmıştı. Tabi ki doğal olarak bu insanlık tarafından dikkate alınmamış ve komplo teorisi olarak kulak ardı edilmişti (Örneğin 2011 tarihli Contagion-Salgın- filmi veya Bill Gates'in 2015 tarihli The Next Outbreak? We're not Ready başlıklı TED konuşması).

Çalışma tarzları, alışkanlıklar, beklentiler birden değişmeye başladı. Artık tüm sorunlar para ve tüketim ile çözülemiyordu. Evet, yine parası olanlar daha avantajlıydılar, ancak virüs zengin yoksul demeden herkesi ziyaret ediyordu. Üstelik ilk dalgada çaresini parayla satın almak da mümkün olmuyordu (elbette üst düzey aşırı elitlerden bahsetmiyoruz. Onlar dünyanın çektiği sıkıntıları hiç bir zaman dünyayla beraber çekmezler. Kendi çözümlerini üretmede çok yeteneklidirler). Herkes güvenilir bir aşının üretilmesini sabırsızca bekliyordu.

2021'e aşılarla girdik. Ancak virüsün yayılma hızı halen yavaşlamıyor. Aşıların yayılmayı değil, entübe olmayı engellediğinden başlanarak hiçbir işe yaramadığı hatta çok zararlı olduğuna kadar birçok yorum ve bilgi kirliliğiyle yaşamayı da öğrendik. Sonuçta kitlesel etkileşimin kaçınılmaz olduğu işyerleri ve eğitim kurumları açıldı. Hayat bir şekilde yeniden fiilen işlemeye başladı. Bu süreç devam etse de insanlık çok kısa bir süre içinde her şeyin farklı olabileceğini öğrenmiş oldu. Birden bire uzaktan çalışmalar, dijital kontrol mekanizmaları, makinelere olan ihtiyaç yeniden algılandı ve vazgeçilmezler arasında yerini sağlamlaştırmaya başladı.

3. Pandeminin Başlattığı Dönem ve Çalışmanın Geleceği Öngörülleri

Pandemi ile birlikte insanlar evlerinde kalma ve işlerini uzaktan yürütme yöntemlerini tecrübe etmeye başladığında önceleri her şey keyifli gidiyordu. Zaten yoğunluk ve koşturmadan yorulmuş milyonlarca insan, izin almak için bin bahane uyduran işçiler birden evlerine gönderiliyor ve bazılarının ücretleri ödenmeye devam ediyordu. Aslında ücretler tamamıyla ödense kimsenin bundan şikâyet edeceği de yoktu. Ancak hükümetler ücret desteği verinceye kadar birçok işveren panikle tedbir aldı. Stokları yeterli olanlar ve yeni sipariş almayanlar işçilerini ücretsiz izne çıkardı. Kimileri komple iş sözleşmesini feshetti. İşsizliğin artması, iktisadi ve sosyal sorunlara neden olacağı için hükümetler acilen ek tedbir paketleri öne sürdü. Böyle dönemlerde işsizliğin

psikolojik etkileri pek de önemszenmez. İşsizliğin ekonomisi karışıktr. İşsizliğin psikolojik etkileri, toplumun büyük kısmını etkileyip toplum düzenini tehdit etmeye başladığında dikkate alınan bir değişkendir. Ekonomi ve özellikle büyüme oranları riske girdiğinde hükümetler hiç bir psikolojiyi dikkate almadan sert tedbirler uygulamada kararlı olur. Oysa işsizliğin ertelenmiş psikolojik etkilerini toplumun çok ağır ödeyeceğine ilişkin birçok kanıt bulunmaktadır (Feather, 1990; Dooly, Fielding ve Levi, 1996).

Uzaktan çalışma, geleneksel emek arzını kimi işler için çok zorlasa da kimi işler buna uyum gösterebildi. Özellikle beyaz yakalı olarak tabir edilen yönetim işleriyle uğraşanlar bilgisayarlar üzerinden rahatlıkla işlerini yürütebildi. Zaten bu kişilerin kullandıkları ofisler de genellikle bilgisayarlarını bulundurdıkları mekânlardan daha fazla fonksiyona sahip değildir. Toplantı odaları da (ki çoğu toplantının verimsiz olduğu ortada) reel ortamlardan uzaktan yapılan platformalara aktarılınca sorun çözüldü. Hatta uzaktan yapılan toplantıların daha verimli olduğu bile söylenebilir. Yüz yüze toplantılarda yapılan gereksiz yorumlar, yeme içme, uzatılan sunumlar yerini hızlı ve etkin çözümlere bıraktı (Bu konuda Amerika’da son dönemde yapılan bir araştırmada halen on beyaz yakalıdan yedisinin uzaktan çalışmaya devam ettiğine yönelik tespitler yapılmıştır. Araştırma ayrıntıları için bkz. Gallup, 2021).

Asıl sorun doğrudan üretim yapan işçiler ve fabrikalarda oluştu. Makineler halen insan gücünün müdahalelerine ihtiyaç duyuyordu ve işçiler makine başında olmadığı sürece üretim aksıyordu. İşçilerin uzaktan işi yürütmesi bu koşullarda pek de mümkün görünmüyordu. Bu nedenle onlar (üretimde olan işçiler) işe gitmeye devam ettiler ve çoğuna Covid-19 virüsü bulaştı (bu konuda Dünya Sağlık Örgütünün-WHO Covid-19 Dashboard’u izlenebilir).

İşgücünün fiili katılımının zorlaşması hem üreticileri hem de tüketicileri şiddetli bir otomasyon sürecinin gerekliliğine ikna etmede önemli bir etkendir. Üreticiler kazançlarının, tüketiciler de onlarca yıldır evrildikleri tüketim alışkanlıklarının devamı için bu durumu talep etmeye mecburdur. Hiçbir kapitalist işveren artık daha az kazanayım, hiçbir kapitalist beşer artık daha az tüketeyim hevesinde değil (bakmayın tersi söylemlere. En radikal söylemler bile sabun köpüğü gibi hızlıca söner. Kapitalizm üretmeyi ve tüketmeyi genlere kadar işlemeyi üstelik sadomazoşist bende’ler¹ oluşturmayı başardı). Hep beraber kesintisiz tüketim için kesintisiz üretim yolu bulmamız gerekiyor. Yoksa insanlar nasıl yaşar!?

1 Sadomazoşist ile anlatılmaya çalışılan kendisine eziyet edene biat eden kişilik bozukluğudur. Bir tür kölelik sendromu-Stockholm Sendromu- olarak da bilinir. Bende: Farsça köle anlamına gelir. Türkçe’de eski zamanlarda nezaket ifadesi olarak “bendeniz” şeklinde kullanılırdı.

(Kapitalizm tüketim hırsını körüklerken Tolstoy'un o meşhur eserinin işine geldiği kısmını almışa benziyor. Daha fazla toprak için hırslanıp ölen Pahom'u unutturup, anı önemseyen kralı öne çıkarmış gibi duruyor-Tolstoy, İnsan Neyle Yaşar?)

Bugün geleneksel üretim tarzı olarak adlandırdığımız makine-işgücü birlikteliğine dayanan sürecin, işsizliğe neden olacağı ve insanlığı önemli ölçüde olumsuz etkileyeceğine ilişkin tepkilerin kapitalizmin ilk döneminde de çok şiddetli olduğunu ifade etmiştik (Bailey, 1998). Benzer tepkileri yeniden yaşıyoruz. Robotların üretim yaptığı dünyada insanın değerini kaybedeceği öngörüləri giderek hızlanıyor (DeCanio, 2016). Eğer makineler, işgücünün manifaktür üretim görevini elinden alacaksa çalışma hayatı önemli ölçüde değişecek demektir. Artık o çok övgü ile bahsettiğimiz “meslek liselerinden” veya “meslek yüksekokullarından” aynı beklentilere girmemiz mümkün olmayacaktır. El/kol işçiliğinin (yeteneklerin) başka alanlara kayması söz konusudur. En azından kitlesel üretim için ihtiyaç duyulmayacağı açık (Alkin, 2019).

Erken dönem kapitalizm eleştirileri farklı bir boyut kazanarak yeniden gündeme geldi. Aslına bakarsanız makinelerin daha akıllı olmaları söylemi pek de yeni değildir. Sıbernetik kitabı yazılalı yetmiş yıldan fazla oldu (Wiener, 1948). Ancak makinelerin yapay zekayla kendini geliştirip yenilemesi fikrinin oluşumu son yirmi yılın gündemindedir. Elbette “terminatör” filmleri sayesinde yapay zeka ve gelişmiş robotları biliyorduk. Ancak bunların günlük yaşama geçme ve üretimde kullanılması için hazırlanması görece yeni bir dönemi işaret ediyor.

Bu kez geçmişten edindiğimiz tecrübelerle daha hazırlıklı olduğumuzu söylemek isterdik, ancak bu pek de mümkün görünmüyor (Acemoğlu ve Restrepo, 2019). Örneğin 2008 ekonomik krizinde de 1929 krizinin tecrübeleri vardı. Ancak beklenen ölçüde işe yaramadı. Belki de işe yaramaması ve yeni bir düzene geçilmesi için özel çaba sarf edildi.

Gelecekte bizi ne bekliyor? Elbette tam olarak bilemeyiz. Ancak bazı öngörülerde bulunmak mümkün. Makineler giderek artan hızda üretim sürecinin vazgeçilmezi olacak gibi duruyor. Ancak eskisinden farklı olarak robotik teknolojilerin daha yaygınlaşacağını bekliyoruz. Bu teknolojiler ucuzladıkça küçük sanayilere bile sızabilecektir. ILO'nun son küresel istihdam ve sosyal görünüm raporları da bu yönde tahminlerde bulunuyor (ILO, 2021).

Emeğe olan ihtiyaç biter mi? İhtiyacın tam olarak biteceğini söyleyemeyiz,

ancak şekil değiştireceği muhakkak. Emeğin yeni bir dünyasının oluştuğunun tespiti de yeni değildir (Munck, 2003). Geleneksel kapitalizmin “emeğe” biçtiği üretici faktör değerinin, makine ile ikame şiddeti arttıkça ihtiyacın daralacağı açık. Üretim çıktısının Smith’in söylediği gibi sadece emeğin bir fonksiyonu olmadığını, sermayenin tamamlayıcı faktörünü olduğunu kabul edeli de çok zaman oldu (Heckscher-Ohlin teorisi 1930’lu yıllar). Ancak emek halen bir üretim faktörü olarak dengededir. Sorun bu dengenin hangi düzeyde teknoloji (makine/robot) lehine bozulacağıdır. Ancak tüm üretimin ve hatta değişimin insan için olduğu hatırlandığında insanı tamamıyla silmenin de mantıksız olduğu ortadır.

Çalışma düzenine gelince şunu söylemek gerekir. 200 yıl önce insanların kapitalizmin dikte ettiği çalışma koşullarına ettikleri itiraz sonucu savundukları hayat tarzı, feodal düzenin dikte ettiği tarımda –tarlada- çalışmaktan daha kötü koşullar önermiyordu. Bu gün gelinen noktada birçok eleştiri bulunmasına rağmen ilk dönem kapitalizme göre görece daha iyi koşulların oluştuğu görülmektedir. Ancak yine de çalışanların mutlak bir galibiyetinden (ya da iç rahatlatıcı hakları elde ettiklerinden) söz etmek mümkün değil (Piketty, 2014). Dünya yeni bir döneme giriyor. Çalışmanın uzaktan ve robotlarla yapıldığı, paranın anlam değiştirdiği, mekân bağımlılığının azaldığı dijital bir dünya düzeninin başındayız gibi görünüyor. Yirmi yıldır konuşulan ancak son dönemde iyice popüler olan dijital kapitalizmin kapısını zorluyoruz (Schiller, 2000). İşgücünün göç etmek zorunda kalmadan dünyanın farklı ülkelerinde yer alan firmaları için uzaktan çalışabileceği imkânlar giderek artıyor (örneğin, Malezya, Endonezya, Vietnam gibi ülkelerdeki bilişim işgücünün çoğu Amerika ve Kanada firmaları için uzaktan çalışıyor). Ücretler, çalışma saatleri, örgütlenme hakları gibi birçok konu yeniden gündeme geliyor. Leeds protestoları yeni dünya düzeninde muhtemelen 100 yıl sonra bizim 200 yıl önce bahsettiğimiz işçi hareketlerinin başlangıcı gibi algılanacaktır. Çalışma hayatı, geçmişten gelen mevcut yapının devamı ile daha iyiye gidecek gibi durmuyor. Tüm iyileşme beklentileri yeni bir sistem kurgusuna muhtaç görünüyor.

SONUÇ

Dünya her 50-60 yılda ekonomik ve sosyal olarak önemli değişimlere sahne olmaktadır. 100 yıllık süreçler daha “enigmatik” dönüşümleri içerir. Kapitalizm, etkin varlığını kabul ettirdiğinden beri pek çok evrim geçirmiştir. Ancak keskin enigmatik evrimini sanırım 2020 sonrasına bırakmış. Her şeyin eskimesi doğaldır. Entropinin temel kuralıdır bu. Önemli olan eskimişi kullanılır tutmak

mı yoksa topyekûn yenilemek mi? Elbette köklü değişiklikler kolayca mümkün değildir. Ancak şunu söylemek gerekir ki istesek de istemesek de değişim kaçınılmaz gibi görünüyor.

Çalışma hayatı, olağan hayatın bir parçası olarak tüm gelişmelerden etkileniyor. Değişimler hızlı ve direnç göstermeden kabul edilmezler. Aslında bu çok da kötü bir tavır değil. Çünkü her direnç, değişimin hatalarının görülmesine, ayıklanmasına ve daha uygun koşulların oluşmasına hizmet eder. Katıksız biat, belirli kalitedeki değişimin veya değiştirmek isteyeninin de talebi değildir. Yapıcı eleştiri her zaman geliştirir ve düzenlemeye yardımcı olur.

Geçmiş dünyanın amansız kapitalist eleştirilerinin odağında hep emek bulunmaktadır. Şimdi üretmek için emek gücüne ihtiyaç duymayacağını haykıran yeni bir düzenle karşı karşıyayız. Üçüncü, dördüncü hatta beşinci yolların bile tükendiği dünyada tüm eleştirilerin yeniden şekilleneceği, yeni “Milletlerin Zenginliği” ve yeni “Kapital”lerin yazılacağı bir döneme giriyor gibiyiz. Dijital dünyanın bize sunduğu yeni kapitalizm, geleneksel kapitalizmin üretim ve tüketim tarzının yeniden yapılandırılmasını gerektiriyor. Üretim boyutunda, neredeyse kutsanmış iş bölümü ve çalışma süreleri, makinelerin devreye girmesiyle önemini yitiriyor. Üretim faktörü olarak emeğin insani boyutunu dikkate alarak geliştirdiğimiz birçok kanun ve benzeri düzenlemeler (örneğin ILO sözleşmeleri) yeniden yapılandırmaya muhtaç durumda. Tüketim kalıpları ve tercihlerinde de önemli değişimler söz konusu. Geleneksel kapitalizmin “dürtülmüş” ihtiyaçları yön değiştirerek yeniden hazırlanıyor. Bu kez dijital kapasite konusu ağırlıklı olarak gündemde. Teknolojinin hızla gelişimi ile yaşamak için mutlak ihtiyaç duyduğumuz gıda maddelerine olan ihtiyaç da farklılaşıyor. Artık yapay besinler veya tüm vitamin ve mineralleri (hatta karbonhidrat, protein ve tüm bileşenleri) ihtiva eden sentetik haplarla yaşama fikri kimseye garip gelmiyor. Bundan otuz beş yıl önce sağlıklı beslenme formülü olarak bu haplar piyasaya sürülmeye başlanmıştı. Giysi, ulaşım aracı, barınma ihtiyaçları gibi vazgeçilmez olarak görülen birçok ihtiyaç yeniden şekilleniyor. Kendi tasarımlarını yapanların üç boyutlu yazıcılardan giysilerini üretebilmesi veya bu gün de hızla sayısı artan şehrin farklı yerlerindeki kaldırım kenarlarına park edilmiş ve cep telefonları ile kiralanıp uydudan çalıştırılabilen ve istenilen yerde bırakılabilen araçlar yeni bir tüketim düzeninin basit göstergeleridir. AirBNB gibi konaklama hizmetlerinin yaygınlaşması, mekan bağımlısı olmak istemeyen yeni neslin çok hoşuna gitmişe benziyor. Sanırım

gelecek nesiller başını sokacak bir ev almak için yirmi yıl konut kredisi ödemeyi çok saçma bulacaklar.

Anlaşılan o dur ki yeni kapitalist sistem bir önceki evresinde olduğu kadar emek gücüne ihtiyaç duymayacak. Bu durum tüm dinamikleri değiştiriyor. Dünya, yeni yapısına yeni bir ekonomik sistemle girmeye hazırlanıyor gibi duruyor.

İyileşmelerin, geleneksel yapıda meydana gelecek köklü paradigma değişimleri ile mümkün olabileceğini kabul edersek dijital devrin insanlık için konforlu bir ortam sunmasının çok bilinmezli bir denklem olduğunu da kabul etmek gerekir. Tam otomasyon ve yapay zekâ kullanımında insanı öncelikleyen/ önemseyen tedbirlerin ne kadar sürdürülebilir olduğu tam bir muamma.

Gelecekte en azından daha iyi koşullarda yaşam beklentisi var. Daha farkında, daha insani, daha temiz bir dünya beklentisi. Umarız dijital çağ, gelecek temalı filmlerde anlatıldığı gibi makinelerin insanlığı tehdit ettiği değil, dünyayı daha yaşanabilir bir yer kılmada etkili olur. Ancak görünen o dur ki, dünya eskisi gibi devam etmeyecektir.

KAYNAKÇA

- Acemoğlu, D., Restrepo, P. (2019), "Automation and New Tasks: How Technology Displaces and Reinstates Labor", **Journal of Economic Perspectives**, Vol. 33, No. 2, Spring, (3-30), Erişim: <https://pubs.aeaweb.org/doi/pdf/10.1257/jep.33.2.3>
- Aldous, J. (1996), **Family Careers: Rethinking the Developmental Perspective**, London, Sage Publications.
- Alkin, E. (2019), **İktisattan Çıkış**, Destek Yayınları.
- Armytage, W.H.G. (2007), **The Rise of the Technocrats: A Social History**, Routledge, London and New York (İlk baskı: 1965).
- Bailey, B. (1998), **The Luddite Rebellion**, New York University Press.
- Braudel, F. (2017), **Maddi Uygarlık-Dünyanın Zamanı**, Çev: M.A.Kılıçbay, 3. Basım, İmge Kitabevi.
- Budd, J.W. (2016), **Çalışma Düşüncesi**, Çev: Fuat Man, Ayrıntı Yayınları.
- Bunyan, J. (1967), **Hac Yolunda**, Çev: Mustafa Necati, Redhouse Yayınevi.
- Daniel, C. (2019), **The History and Theology of Calvinism**, Evangelical Press.
- DeCanio, S.J. (2016), "Robots and Humans- Coplements or Substitutes?", **Journal of Macroeconomics**, Vol. 49, September, Elsevier, (280-291), Erişim: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S016407041630043X> (02/09/2021).

- D'Entreves, M.P., Benhabib, S (Eds). (1996), **Habermas and the Unfinished Project of Modernity: Critical Essays on the Philosophical Discourse of Modernity**, Wiley.
- Dooley, D., Fielding, J., and Levi, L.(1996), "Health and Unemployment", **Annual Reviews Public Health**, Vol.17, (449-65), Erişim: <https://www.annualreviews.org/doi/pdf/10.1146/annurev.pu.17.050196.002313> (04/09/2021).
- Feather, N.T.(1990), **The Psychological Impact of Unemployment**, Springer-Verlag New York.
- Foster, J.B. (2005), "The End of Rational Capitalism", **Monthly Review**, March, Erişim: <https://monthlyreview.org/2005/03/01/the-end-of-rational-capitalism/> (30/08/2021).
- Glewwe, P.(2002), "Schools and Skills in Developing Countries: Education Policies and Socioeconomic Outcomes", **Journal of Economic Literature**, Vol. 40, No. 2, (June), (436-482), erişim: <https://www.aeaweb.org/articles?id=10.1257/002205102320161258> (üyelik isteyebilir).
- Gullup (2021), **Seven in 10 U.S. White-Collar Workers Still Working Remotely**, News by Lydia Saad and Jeffrey M. Jones, Economy section: May17, Erişim: <https://news.gallup.com/poll/348743/seven-u.s.-white-collar-workers-still-working-remotely.aspx> (06/09/2021).
- Hiner N. R.(1990), "History of Education for the 1990s and beyond: The Case for Academic Imperialism", **JSTOR**, Cambridge University Press, Vol. 30, No. 2 (Summer), (137-160), , erişim: https://www.jstor.org/stable/368654?seq=1#metadata_info_tab_contents (04/09/2021)
- Holton, R.J.(1983), "Max Weber, "Rational Capitalism," and Renaissance Italy: A Critique of Cohen", **American Journal of Sociology**, Vol. 89, No. 1, July, (166-180), erişim: https://www.jstor.org/stable/2779051?seq=1#metadata_info_tab_contents (30/08/2021).
- ILO, 2021, **World Employment and Social Outlook Trends 2021**, erişim: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_795453.pdf (03/09/2021).
- Keynes, J.M. (2015), **Genel Teori: İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi**, Çev: Uğur Selçuk Akalın, Kalkedon Yayınları.
- Leavis, Q.D. (1975), **Fiction and the Reading Public**, Vintage/Ebury (A Division of Random House Group), New Impression Edition.
- Munck,R.(2003), **Emeğin Yeni Dünyası**, Çev: Mahmut Tekçe, Kitap Yayınevi.
- Pain, T.(2018), **İnsan Hakları**, Çev: Mehmet Osman Dostel, İleşitim Yayınları.
- Piketty, T.(2014), **Yirmi Birinci Yüzyılda Kapital**, Çev: Hande Koçak, İş Bankası Kültür Yayınları.
- Rosen W. (2010), **The Most Powerful Idea in the World: A Story of Steam, Industry, and Invention**. New York: Random House.
- Prouthon, P.J. (2012), **Ekonomik Çeliřkiler Sistemi ya da Sefaletin Felsefesi**, Çev: Işık Ergüden, Kaos Yayınları
- Thompson, E.P. (2015), **İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu**, Çev: Uygur Kocabaşoğlu, 4.

- Baskı, Birikim Yayınları (İlk baskı 2004).
- Thompson, E.P. (2016), **Avam ve Görenek: İngiltere’de Geleneksel ve Popüler Kültür Üzerine Araştırmalar**, Çev: Uygur Kocabaşoğlu, 2. Baskı, Birikim Yayınları.
- Schiller, D. (2000), **Digital Capitalism: Networking the Global Market System**, The MIT Press; Reprint edition (February 28).
- Schumpeter, J.A. (2021), **Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi**, Çev: Vedat Ahsen Coşar, Dorlion Yayınevi.
- Scott, B.R. (2011), **The Concept of Capitalism: Its Origins and Evolution as a System of Governance**, Springer.
- Steil, B.(2013), **The Battle of Bretton Woods: John Maynard Keynes, Harry Dexter White, and the Making of a New World Order**, Princeton University Press.
- Tolstoy, L.N, **İnsan Neyle Yaşar?**, 2007 baskısı, İndigo Kitap.
- Weightman G. (2007), **The Industrial Revolutionaries: The Making of the Modern World, 1776-1914**, New York: Grove Press.
- Wiener, N. (1965), **Cybernetics: or, Control and Communication in the Animal and the Machine**, The MIT Press